

कर्तव्याची हाक

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स

६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,

शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.

ajabpublications@gmail.com

B80

कर्तव्याची हाक : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
riyapublications@gmail.com

प्रमुख वितरक

अजब डिस्ट्रिब्युटर्स
६७८-ई, निदान हॉस्पिटलसमोर,
शाहूपुरी, २ री गल्ली, कोल्हापूर.
ajabpublications@gmail.com

अक्षरजुळणी

रावजी देसाई

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

जयंती प्रिंटेरी

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये १८०/-

कर्तव्याची हाक

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

प्रास्ताविक

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी देश स्वतंत्र झाला. परंतु दुखंड जमीन स्वतंत्र झाल्यामुळे त्याची अपार किंमत द्यावी लागली. लाखो निर्वासितांची रीघ झाली. जगात कधी घडले नाही असे स्थलांतर झाले. हिंदू आणि मुसलमान यांच्यातील द्वेष पराकाष्ठेला जाऊन पोहोचला. नवीनच मुक्त झालेल्या देशाला हे धर्माधतेचे विष ग्रासून राहिले होते. हे विष पचवायला महात्माजी शिवशंकराप्रमाणे उभे राहिले. राष्ट्राला प्रेमस्नेहाचे अमृत देण्यासाठी राष्ट्रपिता हातात प्राण घेऊन धडपड करित होता. त्यातच त्यांचा करुण वध झाला. जातीयवादाने पृथ्वीमोलाचा बळी घेतला.

मी कर्तव्य सायंदैनिक त्यावेळेस सुरू केले. जातीय वृत्ती स्वतःच्या जीवनातून व समाजाच्या जीवनातून जावी म्हणून त्यावेळेस मी एकवीस दिवसांचा उपवास केला होता. त्या उपवासांतच हे सायंदैनिक मी चालवित होतो. देश स्वतंत्र झालेला, राष्ट्रपिता निघून गेलेला, अशा वेळेस आपले कर्तव्य काय ते नम्रपणे परंतु निर्धाराने जनतेसमोर मांडण्यासाठी कर्तव्य दैनिक जन्मले. ते जेमतेम चार महिने चालले. पुढे बंद करावे लागले. ते पुन्हा केव्हातरी सुरू होणार आहे. तोवर कर्तव्याचे काम साधना साप्ताहिक करित आहे.

कर्तव्य चालवीत असतानाच अनेक मित्र म्हणाले की, यातील लेखांचे पुस्तक होणे आवश्यक आहे. कर्तव्य हे सायंदैनिक होते. मुंबईतच होते. मुंबईतच खपे. बाहेर फारसे जात नसे. त्यामुळे त्यातील लेख अनेक ठिकाणच्या अनेक मित्रांना पुस्तकरूपाने हवे होते. म्हणून हे पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे.

हिंदुस्थानात स्वराज्य आले. परंतु ते स्वराज्य गरिबांचे करायचे आहे. महात्माजी दिल्लीच्या एका प्रार्थनाप्रवचनात म्हणाले, “स्वतंत्र हिंदुस्थान एक दिवसही आर्थिक विषमता सहन करणार नाही.” महात्माजींनी सुचविले होते आचार्य नरेंद्रदेवांना किंवा जयप्रकाशांना राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष करा. परंतु राष्ट्रपित्याची गंभीर सूचना दूर सारण्यात आली आणि त्यांच्या वधानंतर राष्ट्रसभेची नवी घटनाच अशी करण्यात आली की समाजवादी पक्षास पक्ष म्हणून तेथे राहता येऊ नये. एका व्यापक बंधनांत अनेक पक्षोपपक्षांना एकत्र वागवून ब्रिटीश सत्तेशी लढणारी असे स्वरूप राष्ट्रसभेचे राहिले नाही. जरी तिने राष्ट्रसभा हे नाव सोडले नाही तरी एक पक्ष असेच तिचे आता स्वरूप झाले. समाजवादी दूर झाले.

आज देशाला समाजवादी पक्षच तारील अशी माझी निश्चित खात्री झाली आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रसभा पक्षात असले तरी तेवढ्याने तिला समाजवादी रंग चढत नाही. जवाहरलालजी म्हणूनच एका व्याख्यानात म्हणाले, “मीही सरकारात नसतो तर या सरकारवर टीका केली असती.” नफावाटणीची जी योजना प्रसिद्ध झाली आहे ती का पंडितजींच्या मताप्रमाणे असेल? ज्या नफावाटणीच्या योजनेने कामगारांना वाटायलाच जवळजवळ काही राहात नाही, ती का पंडितजींच्या हातची? कारखानदारांनी गंगाजळी म्हणून ठेवलेल्या कोट्यवधी रुपयांवर सहा टक्के व्याज द्यायचे हा कोठला प्रकार? आधी यांना व्याजे द्यायची की आधी कामगारांचा हिस्सा बाजूला काढायचा? साऱ्या फालतू योजना. मुंबई सरकारने शेतीच्या बाबतीत ५० एकरांहून अधिक जमीन कोणाजवळ नको म्हणून बिल आणले. परंतु ही अधिक जमीन विकत कोण घेणार? शेतीवर मजुरी करणाऱ्याजवळ जमीन विकत घेता येईल इतके का पैसे शिल्लक असतात? झाडाचा पाला नि कडू कंद खाणाऱ्या वारली लोकांजवळ शेतजमिनी विकत घ्यायला कोटून पैसा? श्री. मुरारजीभाई म्हणतात, “शेतकऱ्यांनी काटकसर करावी नि पैसे शिल्लक टाकावे.” बाबारे, कोठली चैन तो राबणारा शेतमजूर करीत असतो? ज्याच्या अंगावर कपडा नाही, मुले उपाशी, उघडी, त्याने शिल्लक कसली ठेवायची? असे बोलणे म्हणजे दुःखावर मीठ चोळणे होय. जमीन अधिक असेल ती काढून घ्या. ज्यांना नाही त्यांना देऊन टाका. त्या जमिनीची किंमत मालकाला द्यायचीच असेल तर ती सरकारने द्यावी. पंचवीस वर्षांच्या हप्त्याने वसूल करावी.

आज कोटून आणणार तो मजूर पैसा? फालतू योजना. पंडित जवाहरलालजींकडे बोट दाखवतात नि असल्या टाकाऊ योजना अधीर नि कंठी प्राण आलेल्या श्रमजीवींसमोर ठेवतात. राष्ट्रसभेत भांडवलशाही वृत्तीचाच पगडा आहे. आणि म्हणून समाजवादी पक्षच गरिबांचे राज्य आणू शकेल. राष्ट्रसभाच समाजवाद आणिल असे कोणी म्हणतात. समजा तिच्या द्वाराच यायचा असला तरीही समाजवादी पक्षासारखा निर्मळ, ध्येयवादी पक्ष पाठीशी टुमणे लावायला नसेल तर राष्ट्रसभेच्या हातून ती गोष्ट व्हायला कित्येक वर्षे लागतील.

एकीकडे भांडवलशाही रंग असणारी राष्ट्रसभा व दुसरीकडे लालरंगी रशियानिष्ठ कम्युनिस्ट. यांच्यामध्ये समाजवादी पक्ष उभा आहे. काही राष्ट्रसभावाले मुद्दाम म्हणत असतात की कम्युनिस्ट आणि समाजवादी एकच! एक तर हे धडधडीत खोटे बोलत असावेत किंवा मूर्ख तरी असावेत. कम्युनिस्ट आणि समाजवादी यांच्यात दोन ध्रुवांचे अंतर आहे.

कम्युनिस्ट

१. साधनशुद्धीचा सवालच नाही
२. लोकशाहीवर विश्वास नाही
३. सदैव रशियाधार्जिणे धोरण
४. सदैव फुटीर वृत्ती वाढविणे
५. सर्वत्र रशियाच्या नेतृत्वाखाली प्रयोग व्हावे.
६. हिंदुस्थानात अनेक राष्ट्रे आहेत असे म्हणतात. प्रांतांना फुटून निघण्याचाही अधिकार हवा म्हणतात.

समाजवादी

१. साधनशुद्धीवर स्पष्ट भर
२. लोकशाही मार्गावर श्रद्धा
३. राष्ट्रांचे स्वतंत्र धोरण
४. राष्ट्रीय वृत्ती वाढविणे
५. त्या त्या राष्ट्रांनी इतर राष्ट्रांशी विचारविनिमय करून आपापले समाजवादी प्रयोग करावे.
६. समाजवादी द्विराष्ट्र सिद्धांतही मानीत नाहीत, मग अनेक राष्ट्रे हिंदुस्थानात आहेत म्हणणे दूरच.

असे कितीतरी महत्त्वाचे भेद दोघांत दाखविता येतील. जगातील समाजवादीही एकत्र जमतात; परंतु एखाद्या राष्ट्राची दुसऱ्यावर हुकमत चालावी म्हणून नव्हे. विचारविनिमय करतात. एक प्रकारची मोकळी देवाण-घेवाण ती आहे. जगातील त्या त्या राष्ट्रांच्या विशिष्ट वृत्ती-प्रवृत्ती असतात. समाजवाद निरनिराळ्या ठिकाणी

परिस्थितीनुरूप निरनिराळे रूप धारण करील. आत्मा एक असेल. बाहेरचे रंगरूप निराळे असणे शक्य आहे. समाजवाद म्हणजे आजचा स्टॅलिनी साचा असे नव्हे.

समाजवादी पक्ष राष्ट्रीय असून आंतरराष्ट्रीय वृत्तीचाही आहे. महात्माजींचे हेच वैशिष्ट्य होते. भारताचे असूनही ते विश्वाचे हृदय झाले होते.

महाराष्ट्रात बहुजन समाजवादी पक्ष म्हणून एक आहे. परंतु हा पक्ष प्रांतापुरता आहे. समाजवादी पक्ष हा राष्ट्रसभेप्रमाणे देशव्यापी आहे. लवकरच राष्ट्रसभेप्रमाणे लाखो सभासद देशभर करून राष्ट्रव्यापी समाजवादी संघटना तो उभारील. पुनः बहुजन समाजवादी कम्युनिस्टांशी हस्तांदोलन करणारे आहेत. आणि कम्युनिस्ट तर या राष्ट्रात सुव्यवस्थित कारभार कधी चालू नये या धोरणाचे. कम्युनिस्टांचे सर्व देशांत एकच धोरण आहे. तो तो देश जर रशियाधार्जिणा नसेल तर तेथे दंगेधोपे, अस्वस्थता, फाटाफुटी सतत चालतील असे करावयाचे. कम्युनिस्टांच्या धोरणाचा उलगाडा ही त्यांची दृष्टी लक्षात आली म्हणजे पटकन होतो. बहुजन समाजवादी पक्षाच्या एका प्रमुख पुरस्कर्त्याने मुंबईच्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रचारसभेत सांगितले, 'महाराष्ट्राला हिंदी संघराज्यातून फुटण्याचाही अधिकार हवा. नवराबायकोचे भांडण झाले तर काडीमोडीचा हक्क आता मिळाला आहे.' जणू राष्ट्राचा प्रश्न म्हणजे नवरा-बायकोचे भांडण! राष्ट्र वस्तू इतकी का स्वस्त आहे बापा? भाषावार प्रांत होणे निराळे आणि प्रांतांनी स्वतःला स्वतंत्र राष्ट्र समजून अलग होण्याचा हक्क मागणे निराळे. हिंदुस्थानातील प्रांत म्हणजे का स्वतंत्र राष्ट्रे? म्हणजे मरहूम जिनासाहेबच बरोबर एकंदरीत? हिंदुस्थान म्हणजे अनेक राष्ट्रे असलेले एक खंडच आहे असे प्रतिगामी ब्रिटीश म्हणतात तेच खरे की काय? रशियाच्या घटनेत फुटून जायचा म्हणे अधिकार आहे! रशियाची मध्यवर्ती सत्ता अशी प्रचंड शक्तिशाली आहे की कोण रे बाबा फुटून जाईल? उद्या दिल्ली सरकारजवळ अशी कोणती सत्ता आहे की तुम्ही सर्व प्रांत फुटून जायचे म्हणाल तर तुमच्यावर दोष आणील? पाकिस्तान झाले, तोच किंता तुम्ही गिरवणार वाटते? भारताचे हृदय एक आहे. हात का देहापासून कधी अलग होतो?

तुमचे आमचे भाग्य की ३० कोटींचे राष्ट्र अजून उरलो आहोत. युरोपात छोटी छोटी-राष्ट्रे आहेत तसे करण्याची का अवदसा या लोकांना आठवली आहे? या छोट्या राष्ट्रांची काय दुर्दशा होते ते मागच्या महायुद्धांत दिसूनच आले.

बहुजन समाजवादी फुटीर धोरणांत कसे गुंतत आहेत ते यावरून दिसेल. महाराष्ट्रातील जनतेने याचा गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. हिंदी संघराज्यातून फुटण्याचाही आम्हास हक्क आहे असे म्हणत असाल तर तुमच्या वाऱ्यासही आम्ही उभे राहू इच्छित नाही असे महाराष्ट्राने या फुटीर लोकांस स्पष्ट बजावले पाहिजे. तुमचा म्हणावे होईल खेळ, राष्ट्राचा जाईल जीव. या देशाचे धिंडवडे झाले तेवढे का पुरेसे नाहीत?

समाजवादी पक्ष राष्ट्रव्यापी पक्ष आहे. निर्मळ साधनांनी, लोकशाही मार्गाने जाणारा आहे. श्रमणाऱ्यांचे राज्य व्हावे म्हणून धडपडणारा आहे. राष्ट्राची आणिबाणीची स्थिती लक्षात घेऊन वागणारा आहे. राष्ट्रीय असून आंतरराष्ट्रीय आहे. भाषावार प्रांतरचना करा म्हणणारा, परंतु फुटून निघायचा अधिकार नाही असे स्पष्ट सांगणारा हा पक्ष आहे. म्हणून या पक्षाचा मी सभासद नसलो तरी त्याच्यासाठी मी प्रार्थना करतो. तोच भारताला तारील, तोच महात्माजींच्या ध्येयाला अधिक जवळचा आहे, अशी प्रामाणिक डोळस श्रद्धा बाळगतो.

जातीयता, धर्माधता, सर्व प्रकारची संकुचितता नि क्षुद्रता यांच्याविरुद्ध जास्तीत जास्त कोणी प्रचार करित असेल तर समाजवादी पक्षच होय. हे राष्ट्र सर्वांचे, सर्वांना येथे संधी हे अत्यंत प्रामाणिकपणे समाजवादी पक्ष मानतो. हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा हिंदुस्थानी असावी असे महात्माजी म्हणत. जवाहरलालजींचे तेच मत. समाजवादीही तेच प्रतिपादितात. ज्याची दृष्टी आम जनतेकडे असते तो हेच बोलेल. युक्त प्रांतीय विधिमंडळांत केवळ संस्कृतप्रचुर बोलाल तर मुसलमान भाईना कसे कळणार? आपण बोलू ते सर्वांना समजेल ही तरी इच्छा हवी ना? का बोलणे हे अहंकारासाठी आहे? भाषा दुसऱ्यांच्या हृदयाला पोहोचण्याचे साधन आहे. महात्माजी जनतेला दैवत मानतात. हा धर्म का तो धर्म सवाल नाही. मानवतेचा प्रश्न. खरा धर्म सर्वांना सांभाळण्यात, सर्वांना संधी देण्यात आहे. माझ्या विकासाला वाव नाही असे कोणासही वाटता कामा नये.

मी कोणत्याही दृष्टीने विचार करू लागलो, पाहू लागलो की समाजवादी पक्षच तारक म्हणून समोर राहतो. या समाजवादी पक्षाला येऊन मिळा अशी कर्तव्याची हाक आहे. लोकशाही समाजवाद असणे हा आजचा युगधर्म आहे. व्यक्तीला केवळ यंत्र बनवणारी, वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अपहार करणारी हुकूमशाही नको. भांडवलशाही

लोकशाहीही नको. तर शेतकऱ्यांत, कामगारांत मध्यमवर्गीयांत जागृती निर्मून, त्यांची सेवा करीत, त्यांची संघटना करीत लोकशाही समाजवाद आणणे यांत तरणोपाय आहे. महाराष्ट्रीय जनता, नवयुगाचा अर्थ समजून घेणारी महाराष्ट्राची नवीन तरुण पिढी तरी क्षुद्र बुद्धिवाद टाळून सर्व संकुचितता दूर करून कोणत्याही प्रकारची जातीयता मनात न आणता समाजवादी पक्षाला मिळून समाजवादी पक्ष सत्सामर्थ्याने संपन्न करून हिंदुस्थानात एक प्रयोग करायला उभी राहिल अशी आशा नि श्रद्धा मी मनात बाळगतो तर खरी. होणे-जाणे विश्वशक्तीच्या भारतभाग्यविधात्याच्या हाती. कर्तव्य करणे एवढेच आपले.

- पां. स. साने.

कर्तव्याची कहाणी नि महात्माजींना कृतज्ञतांजली

मी मुंबईत राष्ट्र सेवा दलाच्या मेळाव्यासाठी १९४७ च्या डिसेंबरात आलो होतो. परंतु तो महान मेळावा आयत्या वेळेस रद्द केला गेला. मी परत जाणार होतो, परंतु २९ डिसेंबरला संप होता. मित्रांबरोबर शांतता फेरीत मीही हिंडलो. मुंबईत राहणे वाढले आणि मुंबई कॉर्पोरेशनच्या निवडणुका आल्या. येथील कारभारात कायापालट व्हावा, येथील कारभाराची गरिबांच्या वस्तीकडे आधी दृष्टी जावी या उदात्त हेतूने समाजवादी पक्ष स्वतंत्रपणे निवडणुकीस उभा राहिला. परंतु थोरामोठ्यांचा गहजब त्याच्यावर होऊ लागला. मला वेदना झाल्या. गेले सहा-सात महिने जवळजवळ मी निवृत्तवत् होतो. पंढरपूरच्या उपवासाचीही झालेली विटंबना मला सहन झाली नव्हती. आपण रामनाम म्हणत दूर राहावे असे वाटे. परंतु मी पुन्हा ओढला गेलो.

मी मुंबईत समाजवादी पक्षाचा निवडणूक प्रचार करू लागलो. मी माझे सरळ अंतःकरण सर्वत्र ओतू लागलो. समाजवादी पक्ष पत्रके काढी, त्यांच्या सभा होत; परंतु कोठल्याही वर्तमानपत्रात त्यांना फारसे स्थान नसे. अनेक मालकांनी 'खबरदार त्या समाजवाद्यांचे काही लिहाल तर' अशा संपादकांना तंब्या दिल्या. सर्वत्र भांडवलशाहीचे वेढे राष्ट्रीय जीवनाला करकचून टाकीत आहेत. मी माझ्या बाळगोपाळ

मित्रांना म्हटले, 'एखादे पत्र काढा. आजकाल दैनिकाशिवाय तरणोपाय नाही. मी खानदेशात १९३८ मध्ये पै जवळ नसताना काँग्रेस साप्ताहिक सुरू केले. तसे येथे आपण करू. सारे लेखक अवैतनिक. अंक खपवणारी आपलीच माणसे. असे कष्ट करू नि दैनिक सुरू करू. सदैव अडचणींचे डोंगरच समोर उभे कराल तर कार्याला आरंभ कधीच होणार नाही. जा, सायंदैनिकाची सरकारदरबारी घोषणा करून या. त्यांची परवानगी आणा.'

पत्राचे नाव काय? मी म्हटले 'कर्तव्य'. निवडणुकीत नागरिकांचे कर्तव्य काय ते सांगण्यासाठी तर हा आरंभ होत आहे आणि कर्तव्याची जाणीव कोणाला आहे? कर्तव्य म्हणजे करायला योग्य ते. आज आपणांस कोणती गोष्ट करणे उचित, कोणती अनुचित याचे भान नाही. मोठी दृष्टी जणू सार्वजनिक जीवनातून गेली आहे. सारे जीवनच काळ्या बाजाराने भरले आहे असे दिसते. सर्वत्र बुजबुजाट आहे. नफेबाजीचा बुजबुजाट, जात्यंधतेचा बुजबुजाट. अशा वेळेस 'एष पन्था, नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' असे जनतेस नम्रपणे परंतु निर्धारी वाणीने सांगणे प्राप्त आहे. म्हणून आपल्या या पत्राचे नाव कर्तव्य ठेवू.

१९४८- ३० जानेवारीच्या आधीच्या आमच्या या हालचाली. परंतु ३० जानेवारी हिंदुस्थानच्या इतिहासात अति कृष्ण दिवस ठरायचा होता. महात्माजींची ती पावनमंगल मूर्ती प्रार्थनेस निघाली आणि गोळ्या झाडण्यात आल्या. ज्या हृदयात भूतमात्राविषयी अपरंपार प्रेम नि करुणा याशिवाय काही नव्हते, ज्या हृदयात प्रेमस्वरूप नि सत्यस्वरूप परमेश्वराची मूर्ती सदैव विराजत होती, त्या विश्वहृदयावर गोळ्या झाडण्यात आल्या. महात्माजींनी अंतकाला ते सेवामय हात जोडून अंतिम प्रणाम केला, त्या अंतकाच्या ठायीही त्यांना परम कृपाळू भगवान् का दिसला? अमृताचा पेला देणारी, विषाचा पेला देणारी तीच जगन्माता. महात्माजींचा तो प्रणाम म्हणजे अद्वैताच्या अनुभवाचे परमोच्च प्रतीक होते. पाव्हरीबाबांना साप चावला. ते म्हणाले, 'तो प्रभू आला आणि चुंबून गेला.' महात्माजींना अंतकाच्या हातातील पिस्तूल प्रभुकृपेने नि प्रेमाने थबथबलेले का दिसले?

केवढा वज्राघात, केवढी भीषण आपत्ती! महात्माजींचा देहच नाही पडला तर जणू भारताचे भाग्य, सौभाग्य पडले. पुंजीभूत पुण्याई पडली. मानवता कोलमडली. उदात्त धर्म, शाश्वत सत्ये ही जणू पडली. तो प्रहार महात्माजींच्या हृदयावर नव्हता,

तो विश्वाच्या हृदयावर होता. आज भारत दीनवाणा आहे. असे एकही घर, एकही झोपडी भारतात नव्हती जेथे अश्रू घळघळले नाहीत, हुंदके आले नाहीत, कंठ दाटला नाही, हृदय गहिवरले नाही. लहान बालकापासून तो धीरोदात्त पंडितजीपर्यंत सारे रडत होते. काय करायचे, रडायचे नाही तर काय? राष्ट्राचा पिता गेल्यावर पोरानी कोठवर धीर धरायचा?

महात्माजींनी राष्ट्र निर्माण केले. हिंदी जनतेची माणुसकी त्यांनी सिद्ध केली. आम्ही मरू परंतु अन्याय सहन करणार नाही असे निःशस्त्र जनता बोलू लागली. साऱ्या राष्ट्राने आफ्रिकेतून यशस्वी होऊन आलेले सिद्ध शस्त्र हाती घेतले आणि महान नेत्याच्या नेतृत्वाखाली अखेरचा चले जाव लढा करून आज ब्रिटीश सत्ता दूर केली आहे. महात्माजींनीच राष्ट्रात प्राण ओतला. स्त्री-पुरुषांत, मुलाबाळांत चैतन्य निर्मिले. त्यांनी कोळशाचे हिरे केले, दगडांची पारिजातके केली, मृत्कणांचे माणिकमोती केले. एक नवराष्ट्रधर्म त्यांनी सर्वांना दिला. नेताजी सुभाषचंद्रांनी आज्ञाद सेना उभारताना 'गांधीजी, तुम्ही राष्ट्राचे तात आहात. आशीर्वाद द्या.' अशी परदेशातून भक्तिपुरस्सर हाक मारली आणि त्या परम थोर पित्यावरच एका मुलाने गोळ्या झाडल्या आणि महात्म्याने त्याला प्रेमाने प्रणाम केला.

महात्माजींच्या जीवनाला अनंत धारा होत्या, अनंत स्रोत होते. त्यांचे जीवन म्हणजे अथांग सागर. अनेक कर्मक्षेत्रांतून ते सिंहाप्रमाणे संचरत होते, सामर्थ्य देत होते, राष्ट्राला आकार देत होते. खादी, ग्रामोद्योग, वर्धाशिक्षण, राष्ट्रभाषा, गोसंवर्धन, आहारशास्त्र, निसर्गोपचार, एक का दोन, हा राष्ट्रपिता राष्ट्राच्या अखिल संसाराची चिंता वाहात होता. सरकारी रासायनिक खात्याकडे ते चिंच पाठवीत, निंबाचा पाला पाठवीत. यांत कोणती जीवनसत्त्वे आहेत? असतील तर माझी गरीब जनता ती भरपूर खाईल. सत्याचे प्रयोग करणारा हा सत्योपासक जनतेच्या हितमंगलाचेही बारीकसारीक प्रयोग करी. त्यांना अमुक मोठे नि अमुक छोटे असे नसे. स्वातंत्र्याचे महान संग्राम पुकारण्यापासून तो आश्रमातील एखाद्या आज्ञान्याची व्यवस्था लावण्यापर्यंतची सारी कामे ते तितकीच पवित्र मानीत. त्या त्या वेळेस त्या त्या कर्मात जणू ते मुक्ती बघत. राष्ट्राच्या अखिल जीवनाला अखंड भरपूर ओलावा देणारा महापुरुष गेला. ती कामधेनू गेली.